

NER: A bunkó sátán

Hadas Miklós szociológus, Fleck Zoltán jogász, szociológus, Tompa Andrea író és Iványi Gábor lelkész kerekasztal-beszélgetése a Fapados Szalonban, a moderátor Pikó András*

Pikó András *Mai beszélgetésünk szerkesztői alapgondolata az volt, hogy azt érezzük, a hatalomgyakorlás olyan stílusával és módszerével szembesülünk nap mint nap, melynek jellegzetessége, hogy nagyon bátran átlépi a legfontosabb, legegységesebb viselkedési, morális szabályokat, törvényeket, parancsokat. A példákat hosszan lehet sorolni a menekült és hajléktalan emberekkel való bánásmódtól kezdve a munkavállalói jogszíntvályok megnyirbálásán át a szociális háló szétszaggatásáig. Mégsem ezekkel indítanék, hanem egy beszélgetés felidézésével, a Klubrádióban hallottam. Tétényi Éva volt a vendég, természetesen szóba került esztergomi polgármesteri időszaka, és ezzel kapcsolatban az, hogy az ellenzéke, az akkori Fidesz-frakció, benne korábbi jó ismerőseivel, rokonaival, hogyan próbálták ellehetetleníteni, bevallottan felsőbb utasításra. Nem szavaztak meg egyetlen fillér forrást sem a köztisztaság fenntartására, végül az emberek közösségi munkában maguk takarították az utcákat; elérték, hogy ne legyen közvilágítás a városban, és a példákat hosszan sorolta. Egy normális parlamentáris demokráciában az olyan politikai erő, amely ilyen eszközökhöz folyamodik, megbukik. Az ettől való félelem korlátozza, me-*

derben tartja a politikai küzdelmet, Magyarországon, Esztergomban viszont nem ez történt. Ott a Fidesz azzal kampányolt, hogy ha nem akarjátok, hogy a lányaitoknak sötét utcákon kelljen hazamenniük az iskolából, akkor szavazzatok a Fideszre. Ez működött – valami megfordult, az erkölcstelen és nemtelen politikát büntető állampolgári felháborodás helyett a minél rosszabb, elviselhetlenebb állapotokat előállító helyi párt a saját rossz kormányzásával zsarolta meg a választókat, és azt ígérte, hogy ha rá szavaznak, véget érnek a megpróbáltatások. A választók vették az üzenetet, és a Fideszre szavaztak. Miért működhet ez a politika Magyarországon?

Fleck Zoltán Említenék egy ehhez hasonló esetet. Kishantason érzékletesen elmesélték a helyiek, hogy a Fidesz által helyzetbe hozott új földbirtokosok a fizikai erőszaktól sem visszariadva beszántják az éppen sarjadó növényeket, amelyben egyébként a helyiek munkája, értékrendszere megtestesül, ez az eljárás lényegében az egész közösséget, a gazdasági érdekeit is beleértve, mélyen sérti – és utána szinte kivétel nélkül a Fideszre szavaznak a helyiek. A te fogalmaid és szempontjaid, András, amelyeket a kérdésben megfogalmaztál, ott nem működnek. Másutt sem. Jó kormányzás és jog-

* A beszélgetésre 2018. december 3-án került sor Budapesten a Benczúr utcai szakszervezeti székházban – a szerk.

állam? Ezek nincsenek a jelen Magyarországon, helyette zsarolás van és félelem, ez a közös a két példában.

Amikor az emberek tényleg félnek, szoronganak, akkor előállnak a történelmi képletek. Dragomán írásai-ban vagy az *Omertában* nyomon lehet követni, ott van a nyelvben ez a történelmi tapasztalat. Én ezen nem csodálkozom, az a húsz-egynéhány év a rendszerváltás után egy kicsit elkábított bennünket, mert volt alkalmunk beszélni a jó kormányzás-ról meg a vágyainkról, és arra is ki tudtunk térni, hogyan működik az állampolgár és az állam viszonya. Ki kell józanodnunk, mára gyökeresen megváltozott a helyzet, egészen más paradigmákban kell gondolkodnunk.

Tompa Andrea Én színházi példát szeretnék említeni a társasági adóval kapcsolatban. A tao nagyon bonyolult dolog, az előkészítése hosszú ideig tartott, 2008-ban vezették be. Viszont a kulturális tao megszüntetését két hét alatt lezavarták. Ezt a két dolgot, időtávot lehet egymás mellé tenni. A kulturális államtitkár, aki erről „egyeztetett” nemrégén a Nemzeti Színházban, Tarlós Istvánt nem is hívta meg, miközben a főváros tulajdonában van számos színház – nos, neki vajon milyen érdeke fűződött ehhez? Ezt én nem tudom, nem kommentálnám, mindenesetre a fővárosi színházak vezetői emiatt nem is voltak ott ezen az úgynevezett egyeztetésen. Ez az államtitkár és a kulturális tao eltörlésében érdekelt számos ember 2010 óta nagyon komoly pozícióban dolgozik, és nagy befolyással bír. Magyarán: ezeknek az embereknek nyolc évük lett volna arra, hogy ezt az általuk most korruptnak nevezett

rendszert megváltoztassák, vagy legalább javaslatot tegyenek arra, hogy a rendszert kitisztítsák, és a korrupciós ügyeket kivizsgálják. Ezek adóügyek, tehát az adóhatóság is vizsgálódhatott volna, javaslatot tehetett volna a miniszternek. Feke-te Péter a miniszteri tanácsadó tes-tület tagja, Vidnyánszky Attila a mi-niszteri tanácsadó testület tagja, és rengeteg más kultúrpolitikai tiszt-séget is viselnek, de nem javasoltak semmit azzal kapcsolatban, hogy az általuk korruptnak tartott rendszer tényleg kitisztuljon. Nem kezde-ményeztek semmilyen vizsgálatot. Ilyen módon kriminalizálták a tel-jes szisztémát, és ez jó ok volt arra, hogy itt most hirtelen két hét alatt az egész támogatási rendszert meg lehessen szüntetni. Ez komolyan fe-nyezeti a színházak működését.

Pikó *Miközben egyetértek azzal, amit Fleck Zoltán mondott, a saját környezetemben azt tapasztalom, hogy sokakban van zavar, megha-sonlás a hatalomgyakorlással kap-csolatban: senki sem szereti látni a könyörtelenséget, senki sem szeretne az embertelen, amorális hatalom hallgatólagos cinkosává válni. Még-sem szólnak, tiltakoznak – ez a ha-talomgyakorlás tehát folyamatosan erodálja a mindennapi morált és er-kölcsiséget, és ezzel tulajdonképpen el is lehetetleníti az ellenállást?*

Iványi Gábor Régi hagyománya van itt annak, hogy „nem rúg vissza, csak búsan átkoz”. Kisebb körben beszélgetve az embernek gyakran az a kérdése támad, hogy akkor ki szavaz-ta meg őket? Mert nem nagyon talál-kozik az ember olyanokkal, akik most is verik a mellüket, hogy én őket vá-

lasztottam. Vannak olyan történelmi pillanatok, amiknek éppen a sötétsége, kontrasztja teszi lehetővé azt, hogy igazán fontos erkölcsi kérdések megfogalmazódhassanak. Én lelkipásztor vagyok, mindig bibliai gondolatok rohannak meg ilyenkor, ami némelyekben, ha meghallják tőlem, türelmetlenséget vált ki, de talán ebben a körben megkockáztathatom, hogy János evangéliumának az eleje a világosság és a sötétség ellentétével kezdődik, és ott arról van szó, hogy a világosság a sötétségben fénylik. Azt szoktam mondani kesergő híveimnek, hogy a gyufa vagy a zseblámpa számára nem tragédia a sötétség, hanem kitüntetett hely és feladat. Persze, magam is átérzem azt, hogy a dolog valahol kicsit sántít, mert nem jó pozíció zseblámpának vagy gyufaszálnak lenni, nemcsak azért, mert eléghetünk közben, hanem azért, mert nagyon nehéz szembesülni a hatalom aljasságával és a kiszolgáltatottsággal. Viszont az az érdekes folyamat játszódik le bennünk – és akkor egy másik, ószövetségi könyvet hívok segítségül, a Jób könyvét –, hogy csak akkor kezdjük észrevenni azt, hogy emberek milyen szörnyű körülmények között vannak, amikor a mi lábunk alól is kicsúszik a talaj, mint ahogy Jóbbal történt. Aki ilyeneket mond, hogy a szemétdombot ölelgetik, mert ugye ott mindig égett valami. Tehát voltak emberek, akik, ha fáztak, akkor a szemétdombra feküdtek le. Hajléktalan emberekkel foglalkozva én is találkozom azzal, hogy emberek az életüket szemételepen élik le, szemétből építenek házat, ott guberálnak, még az ott talált ételt is megeszik, ami nekünk elképzelhetetlen, borzalmas dolog, de amikor elkezdik elvenni a jogainkat,

akkor figyelünk fel csak arra, hogy a világon sokkal rosszabb körülmények között is élnek emberek, akikért elfelejtettünk szólni, mert nem volt annyira fontos és sürgős, csak amikor már bennünket is eltalált a hajítófa.

Hogy az ember miért ilyen? A bibliai antropológiába kéne visszanyúlnom ahhoz, hogy világossá váljék nekem is, hogy úgy kellene élnünk, mintha Isten nem lenne. Ez egy középkori gondolat, Aquinói Tamás vetette fel, és a nagykorú ember áll a bibliai tanítások középpontjában is. Hiszen a Biblia azzal kezdődik, hogy Isten megteremti az embert, és nem egy embriót, hanem egy felnőtt férfit teremt, akinek hiányzik a nő. Ebből gondoljuk azt, hogy egy ivarérett, felnőtt személyről van szó, és ez fontos, mert az egész azt hivatott bizonyítani, hogy Isten egy bizonyos szempontból magunkra hagyott bennünket a felelősséggel. Ugyan az egek az ő egei, de úgy is képzelték a középkorban, hogy Isten behúzta a hasát, és így engedett helyet a látható világnak. De a Földet az embernek adta, hogy nagykorúan, felelősen bizonyítsa be akár övele szemben, hogy ezt a porszemet a mindenségben jobban tudja kormányozni, mint az Örökkévaló a világmindenséget. Ebben a minta az isteni minta lenne, és mindent onnan vezetünk le.

Az már egy másik kérdés, hogy a földi tehetetlenségünkben mindig valahogy visszautogatunk, és felháborít bennünket, hogy az Örökkévaló, noha megtehetné, nem folyik bele a mi ügyeinkbe. És azért nem, mert nagykorúnak tekint, és mert ő, velünk ellentétben, hisz bennünk. Hisz abban, hogy képesek lennénk arra, hogy a dolgokat jól irányítsuk. Hogy miért nem tesszük, és hogy

ebben a lebunkózott sátánnak mi a szerepe? Jó kérdés. A sátán nem egy alulinformált és műveletlen, rossz képességű figurája ennek a színháznak, ez nyilvánvaló, korlátai is vannak, de az ő egész működése a bibliai történetekben mindazoknak a dolgoknak a tagadásáról szól, amelyeket isteni dolgoknak nevezünk, amiben anyagilag nem biztos, hogy megéri az embernek tisztességesnek lenni, de nincs másik elfogadható út. A mi döntésünk, és ebben az Örökkévaló segít, hogy válasszuk a jobb utat, akkor is, ha kiterítenek mégis. A sátán meg azt mondja: miért tenéd? Ragadd meg a pillanatot, és amit megtehetsz, tedd meg. Ezt látjuk magunk körül a politikában.

De visszatérek a kezdő gondolathoz: amikor azt mondjuk, hogy csak beszélni tudunk, csak tiltakozni tudunk, akkor azt javasolnám, hogy töröljük minél hamarabb a mondat elejéről a csakot. Mert ha azt mondom, hogy az egész világ teremtése azzal kezdődött, hogy az Örökkévaló megszólalt, és azt mondta, hogy legyen világosság, és világosság lett, akkor ez is egy képes beszéd arról, hogy higgyünk abban, a szavaknak nagy erejük van, és ha nagy a hitünk, akkor ebbe belefér az is: lehet, hogy nem most hatnak ezek a szavak.

Pikó *Azt látjuk, hogy egy politikuskárda teljesen másképp kezd viselkedni, mint a környezete. És azt is látjuk, hogy ezzel a politikai versenyben szinte behozhatatlan előnyre tesz szert. Mi az oka annak, hogy a Fidesz más, mint a magyar politikai spektrum többi szereplője? Van-e olyan jellegzetesség a magyar társadalomtörténetben, politikatörténetben, ami oka lehet ennek a másságnak?*

Hadas Nehéz válaszolni, mert hogy bennem még az mocorog, hogy az első kérdésre és az előttem szólókra reflektáljak. Én is konkrét példával folytatom azokat a rémségeket, amelyeket Esztergom, Kishantos, a színházak tao-rendszerének átalakítása kapcsán említettetek. Egyetemi ember vagyok, a Corvinus Egyetemen dolgozom, ahol most elég érdekes és számunkra nem átlátható változások zajlanak. Privatizálni igyekszik a kormány az egyetemet, és komoly fenyegetettségnek vagyunk kitéve mi, egyetemi oktatók, hiszen valamennyiünkkel új szerződést fognak kötni, immár nem közalkalmazottak leszünk, hanem piaci szereplők. Ebben a helyzetben, amikor az egyetemi oktatók rendkívüli módon kiszolgáltatottak, és félhetnek a jövőjüktől, akkor az egyik kezemen meg tudom számolni, hányan vagyunk a Corvinus Egyetemen, akik ezzel szemben megpróbálunk föllépni. Tegnap szerepeltem a Parlament előtti sátorban, szerveztem egy szekciót, és megírtam a kollégáimnak, hogy szeretettel látom őket, kértem, csatlakozzanak, hogy corvinusosokként közösen álljunk ki. Az intézeti levelezőlistán harmincan vagyunk – senki nem válaszolt a levelemre. Ketten külön nekem írtak, ám amikor megkérdeztem tőlük, hogy esetleg hozzájárultok-e ahhoz, hogy megemlítsem a kollégáknak, hogy ti is részt vennétek a Szabad Egyetem rendezvénysorozaton, mindketten azt mondták, hogy sajnos ezt inkább ne. Tehát még ha részt vesz is valaki az ellenállásban, azt is kvázi titokban tartja, miközben a saját sorsáról van szó, meg a CEU elleni rettentő és a tudományos közélet számára beláthatatlan következményekkel járó

kormányzati föllépésről. Hihetetlen módon félnek az emberek, még azok is, akik szociológusként át kellene hogy lássák, mi történik az országban, és valamilyen módon aktív ellenállást kellene kifejteniük. Vajon mi lehet ennek az oka?

Nagyon messzire vezet a válasz, és most csak címszavakat fogok beidobni. Az egyik ok bizonyosan az, hogy a bizalmatlanság kultúrájában létező Magyarországon immár évtizedek óta, sőt, mondanám, hogy évszázadok óta. Nem alakult ki az az állampolgári együttműködés, ami a bizalom, a szolidaritás és a kölcsönösen meghozott döntések felelősségteljes részvételével járna. Hogy miért nem működnek a bizalom körei, és miért nem alakult ki egy állampolgári ethosz, ami Szlovákiában vagy Romániában is erősebben jelenik meg, ha az állam vagy a hatalom monopolizálói által észlelhető elnyomó intézkedést látnak? Magyarországon a félelem mögött egyfajta tanulthetetlenség is meghúzódik, és kitapintható az az élmény is, ami az emberekben a diktatúrában történő létezés cselekvési mintázatait váltja ki. Hiszen ne felejtsük el, hogy Magyarországon az elmúlt ezer évben, eltekintve néhány nagyon rövid ciklustól, demokratikus berendezkedés nem létezett. Tehát nem alakultak ki azok a működésmódok, nem jöttek létre azok a hálózatok és szolidaritási rendszerek, amelyek egy polgári társadalomban létrejöttek volna.

Írtam a *Replikában* az év elején egy esszét *Mi a magyar?* címmel, a magyar habitus, a magyar beállítódás mélytörténeti okait próbáltam rekonstruálni. Az egyik fő elem az urbanizációs deficit. Magyarországon nagyon megkésett a városfejlő-

dés. Ugyan voltak mezővárosaink a 18. századtól kezdődően, ahol érvényesültek a paraszti jogok, de hogy mi a különbség a nyugat-európai és a magyar városfejlődés között, jól mutatja egy debreceni példa. Van ott egy városrész, az a neve, hogy Bellelő. Azért hívják így, mert egykor bent a városban legeltek a marhák. Ez a 12. századi Bolognában, Firenzében vagy Párizsban nem volt lehetséges, tehát nagyon más ez a városfejlődési konstelláció. Magyarországon a nyugati típusú városfejlődés a 19. század második felében erősödött fel, és elsősorban idegen elemek, tehát a nemesi arisztokráta és paraszti társadalom hátterével rendelkező Magyarországon idegennek számító, ha úgy tetszik, a protézisnek tekinthető Budapest, a budapesti zsidóság és németiség vezetésével történt. Tehát mindaz, ami a polgári társadalom, az együttműködés, a civil kurázsi, a felelősség ethoszát adja, ami a kapitalizmus kialakulásában is jelen van, rendkívül kései fejlemény Magyarországon, és hiányzik az a nyolcszáz év, ami, mondjuk, a németalföldi városokban lejátszódott. Rendkívül hosszú távú deficitokról beszélhetünk, ami a bizalmatlanság kultúrájához vezetett, és amelyek megmagyarázzák, hogy miért nincsenek civil kurázsin, együttműködésen, kölcsönös felelősségérzeten alapuló szolidaritási hálók nálunk.

Erre rájön még a magyar elit sajátos problémája is. A mai magyar politikai elit maximálisan immorális, merthogy nincs olyan osztálybeágyazottsága, amely valamilyen morált megtestesítene. Sem az arisztokráta ethosz nincs meg benne, sem a polgári ethosz, de az alul lévő osztályok

munkaethosza sem jellemző rá. Vegyük észre, hogy ez az elit, amelyik ma Magyarországon uralkodik, a kommunista rendszer szűrkezőnának kis egzisztenciáiból épül föl. Egy osztály nélküli, beágyazottság nélküli, a társadalmilag vett seholból érkező csoport kezében összpontosul a hatalom. Na most, a seholból érkező csoportnak nincs ethosza, és sajnálatos módon a magyar társadalomban nem alakultak ki azok a fékek és ellensúlyok, amelyek egy erkölcstelen, erkölcs nélküli hatalmi elittel szemben képesek lennének mozgósítani az együttműködés, a szolidaritás, a civil és az állampolgári lét, tőlünk akár már száz-kétszáz kilométerre, északnyugatra is megfigyelhető formáit.

Pikó *Amikor olvastam a Replikában Hadas Miklós esszéjét, eszembe jutottak a mai Fidesz-elit korosztályához tartozó nagyszerű barátaim, jeles magyar írók, költők, társadalomtudósok – mi is ugyanonnan jöttünk, mint a mai hatalmi elit tagjai, kapcsolatban voltunk egymással, folyóiratokat szerkesztettünk, ki Szegeden, ki Debrecenben, ki pedig Budapesten. Összejártunk, találkoztunk azokkal, akik később a Fideszt alapították. Pont ugyanolyan társadalmi háttérrel rendelkeznek, mint mi. Honnan akkor a különbség az ugyanazon társadalmi háttérből érkező generáció politikusai és értelmiségije között?*

Hadas Talán itt erős összefüggés van aközött, hogy hová és milyen aspirációkkal akarunk mozogni a társadalmi térben. Tehát ha belátjuk azt, hogy milyen politikai konstellációk jönnek létre, akkor szerintem

sokkal kívánatosabb alternatíva egy morálisan létező ember számára, hogy nem a politikában, hanem esetleg a művészetben, a tudomány világában vagy a civil szféra területein próbál elhelyezkedni. Hadd mondjak el most a kérdés kapcsán egy nagyon személyes példát. A rendszerváltásban 1990-ben igen aktívan vettem részt a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének egyik vezető aktivistájaként, és szerveztem a Fiala Szociológusok Klubját a Kossuth Klubban, amely kifejezetten politizálásra vállalkozott. Nagyon közeli kapcsolatban voltam az akkor föllépő Fidesz és a Szabad Demokraták Szövetségének meghatározó figuráival. Harmincöt éves voltam, bennem is fölmerült a választás lehetősége, hogy elmegyek a politikába, vagy maradok a tudományos pályán. Végiggondoltam, hogy milyen lehetőségeim vannak, és azt gondolom, hogy bölcs döntést hoztam akkor, amikor úgy döntöttem, szociológus maradok, és megpróbálok ebben az összefüggésrendszerben, tehát a tudományos, a fair play szabályait inkább figyelembe vevő erőterben megnyilvánulni.

Visszatérve a kérdésre, bizonyos értelemben mi, az ellenzék tagjai is a bizalmatlanság kultúrájának hordozói vagyunk. Eléggé döbbenetes, hogy mennyire képtelenek vagyunk összefogni. Én hat éve hoztam létre önkéntes alapon a Katalizátor Hálózatot, amelynek az a lényege, hogy a szinergiákat keresve és megtalálva, a mélyszegénységben élőkkel foglalkozó civil, állami, egyházi és piaci szervezeteket és programokat próbáljuk segíteni és közelíteni egymáshoz az akadémiai szféra közvetítésével. Hat év alatt azt tapasztaltam, hogy

még az azonos politikai platformról azonos célokat kitűző szervezetek és aktivisták együttműködését is rendkívül nehéz elérni. Nem bízunk egymásban, nem vagyunk képesek azokra a kompromisszumokra, amelyek révén a közös cselekvés erejével próbálnánk meg föllépni. Most egy szakszervezeti székházban beszélgetünk. A szakszervezeti mozgalom is jó példa arra, hogy miért ennyire erőtlenek a szakszervezeteink, miért nem vagyunk képesek szakszervezeti tagokként részt venni a rendszer erős kritikájában és megdöntésében. Merthogy nem vagyunk rá képesek. Ezekkel a kulcsszavakkal és a történetileg meghatározott kondicionáltságokkal magyaráznám azt, hogy hiába lépünk föl kritikailag, mi sem vagyunk képesek a szolidaritás alapján működő együttműködéssel erős kontrollt gyakorolni.

Pikó Azzal, hogy a Fidesz teljesen más politikai stílust és hatalomgyakorlást kezdett el, amivel felrúgta a parlamentáris politizálás írott és íratlan szabályait, komoly politikai előnyre tett szert. Általában az, aki a paradigmából kilép, mindig előnyben van. Nem lehetséges, hogy mi magunk is azért vagyunk bénultak és apatikusak, mert egy ilyen politikai szituációban a hatalommal szemben álló politikusok is lebénulnak, és eszköztelenek lesznek? Én is, mint a kormánnyal szemben sok kritikus újságíró, szívesen beszélek az ellenzék bénázásáról, de ugyanakkor valahol meg is értem. De legfőképpen azt értem meg, hogy egy olyan ellenféllel állnak szemben, amely nem azt a játékot játssza, amit ők. Igaznak érzem Hadas Miklós érveit a bizalmatlanság kultúrájáról, meg a magunkban

hordozott tehetetlenségről, de ez a tehetetlenség következménye is az ilyen politikának és hatalomgyakorlásnak.

Fleck Ennek a rendszernek sok paralizáló jellemzője van, a te kérdésedhez szerintem három kapcsolódik közvetlenül. Egyrészt a populizmus, másrészt a nagyon erős antiintellektualizmus, harmadrészt pedig egyfajta legalizmus. Mind-egyik összességében is, de külön-külön is, más-más csoportokat bénít le. Az antiintellektualizmus azokat a köröket bénítja, ahová az értelmiség tartozik, és ahol a kultúrát fogyasztják, a hatalom birtokosai egyszerűen olyan nyelven beszélnek, amivel nem tudunk szóba állni. Nem vitatkozunk színházi előadásokról vagy könyvekről, vagy nem vitatkozunk arról, hogy hogyan lehet a kultúrát finanszírozni, hanem olyan helyzetben találjuk magunkat, minthogyha a B-közép szurkolójával kéne vitatkozni a legújabb undergroud színházi előadásról. Egyszerűen nem jön össze a párbeszéd. A legalizmusnak még súlyosabb következményei vannak, erre hadd mondjak egy személyes példát. Lengyelországban járva, ahol a konferenciák többsége most már arról szól, hogy mi a különbség a lengyel és a magyar helyzet között, tehát hogy a kétféle borzalom közötti színekülönbséget valahogy megmagyarázzuk. Szembeötlő, hogy a lengyel bírók, akik tiltakoznak a Kaczyński-féle nyomás ellen, az alkotmányt tekintik hívószónak, integratív erőnek. Olyan pólókat gyártanak a saját pénzükből, amelyekre az van írva, hogy konstytucja, ezzel fényképeztetik le magukat a bíróság épülete előtt. Ott az alkotmánynak, a jogosultságnak,

a jognak van egy integratív ereje a nyers hatalommal szemben. Nálunk a Fidesz tulajdonképpen ellopta a legalizmus nyelvét, tehát amit akar, a nyers erőszakot, jogilag formálja meg. Bármikor meg lehet változtatni a törvényt, az alaptörvényt, bármit, ha valami nem tetszik nekik, akkor azt jogi nyelven beleírják a rendszerbe, ezzel tulajdonképpen elvették és kisajátították azt a kétszáz éves nyelvet, amely a felvilágosodás óta a nyelvünk. Hogyan lehet az egyén jogaival operálni, és valahogy ennek alapján küzdeni a hatalommal szemben? – erről szól ez a nyelv, és ezt lopták el tőlünk. Összegezve: itt sem a szakértelmiségi jogászi nyelvezet, sem az értelmiségi nyelvezet nem tud jól működni, az egészzet pedig leönti az, ami világielenség, egyfajta populizmus.

20

Hadas Hozzáfűznék még egy gondolatot ehhez a jogi szálhoz. Erdei Ferencnek van egy közismert megkülönböztetése a két háború közötti magyar elit bürokráciájáról az állami bürokrácia kapcsán. Azt mondja, hogy tárgyi és hatalmi szakszerűség kettősségével ítélné meg az állami bürokráciát. A tárgyi szakszerűség azt jelentené, hogy ért a munkájához, jó bürokrata, aki pontosan tudja, hogy milyen tevékenységet kell elvégeznie. Erdei nagyon pontosan rámutat arra, hogy a magyar bürokráciára a hatalmi szakszerűség jellemző, tehát úgy kerül hatalmi pozícióba a dzsentrí eredetű nemes az államigazgatásban, hogy csak uralkodni tud. Ennek gyönyörű példáit ismerjük. Simon Attila, a kiváló szlovákiai magyar történész írt egy könyvet arról, hogy hogyan fogadták a magyar csapatokat a

Felvidék visszafoglalásakor. Leírja, micsoda döbbenet volt az ottani magyarság számára a magyar uralkodó osztály urambátyám viselkedése és szakszerűtlensége szemben a csehekével, akiket nem szerettek. De utána már egy hónap múlva visszasírták a cseheket, merthogy megjelent ez az elit. E viselkedésnek történeti előzményei vannak, a magyar nemesség Werbőczyig visszamenőleg tulajdonképpen arra használta a jogot, hogy a saját érdekeit fönntartsa és valamilyen módon legitimálja, tehát a jog nem a rend, nem a szabadság, nem a közjó, hanem az önérdék szolgálatába állt. Mondhatjuk azt is, hogy nem nagyon volt mit ellopni, mert ez már el volt lopva évszázadok óta a néptől.

Pikó *A rendszerváltás mintha mégis visszaadta volna ezt a jogot.*

Fleck A mélytörténet sokkal fontosabb. Azzal az illúzióval éltük meg a rendszerváltást, hogy ez most meg fog változni, de nem változott meg. Sokkal rosszabb lett.

Tompa Nem akarom a kérdésfeltevést kritizálni, de azért egy kicsit fogom. Szívesen beszélgetek a sötétségről, csak sokkal érdekesebb úgy beszélgetni, ha visszatérünk az Iványi Gábor által hozott bibliai példázatra arról a kevés fényről, ami lenni tudunk. Öngyengítő az a beszélgetés, amikor arról beszélgetünk, hogy ott van egy hatalom, mert ezzel mintha azt mondanánk, hogy itt nincs. Itt is, tehát minálunk is van egy hatalom. Amikor valaki azt a szót használja, hogy tehetetlenség, akkor ezzel nem tudok azonosulni. Nem vagyok tehetetlen, tehetős vagyok a szó leggaz-

dagabb értelmében, és egyfolytában reflektálnunk is kell erre a tehetőségünkre. Mit tehetünk? Persze ott vannak a szavak, az azokban rejlő erő nem kevés, de nemcsak szavaink vannak, gondoljunk arra, hogy Iványi Gáborék tevékenysége milyen sok tettel párosul!

Lehet, hogy a hatalmunknak rohamosan és folyamatosan szűkülnek a terei, ezt elismerem. Azt is, hogy az antiintellektualizmus az országhatárainkon messze túlmutató világtendencia, de mindig van cselekvési terünk. Egy példát muszáj hogy mondjak, ami igen fontos volt számomra az utóbbi időben: az, ahogy Röhrig Géza költő és színész kiadta a verseskötetét. Nemcsak azt gondolta végig, hogy ez hogyan fog megjelenni, meg mit akar vele elérni. A Fedél Nélkül által kiadott versesköteteket a *Fedél Nélkül* árusító hajléktalanok kínálják az utcán és a villamoson, a könyvet nem lehet boltban megkapni vagy megvenni. Nagyon következetesen végig is vitte ezt a gondolatát, minden megszólalásában arról akart beszélni, hogy mi az ő dolga, hogyan viszonyul ehhez, mi az ő viszonya a hajléktalansághoz, mi az ő hajléktalanságtörténete, mert ő is megélt egyet New Yorkban. Ez egy következetesen végigvitt, nagyon áldozatos projekt, és Röhrig arra is figyelmeztet, hogy a cselekvésben, a tett megcselekedésében az igazi áldozatok a tettek. Tehát amikor nemcsak a kétszáz forintot adjuk oda a hajléktalan embernek, hanem ahogy Géza elmeséli egy interjúban, leül egy fiatal hajléktalan férfi mellé egy téren, és megvitatják, hogy a Bibliában az angyalok miért létrán járnak fel-le, hogy nem egy másik embernek visz ételt, hanem

magának is, hogy ezt együtt eszik meg, ez az igazi cselekvés. Tehát hogy a másikra szánt idő, a figyelem, az együttlét, a másik emberrel való beszélgetés milyen fontos. Mindez azt mutatja, hogy van tere a cselekvésnek. Ezek lehet, hogy más terek, vagy még nagyobb terekre vágyunk – de csak azt akartam szóvá tenni, hogy a tehetetlenség szót szeretném személyesen nem fölvenni.

Pikó *Az utolsó kérdésemet kétféle bontanám. Én is elmesélek egy történetet, ami egy fiatal nőről szól. Ment haza, és a Nyugati pályaudvar melletti aluljáróban azt látta, hogy két rendőr igazoltat egy ott lévő hajléktalan bácsit, akit történetesen korábban ismert, segített már neki. A fiatal nő odament, számonkérte, hogy akkor itt most mi folyik. A rendőrök nem akartak róla tudomást venni, erre leült a hajléktalan bácsi mellé, és amikor ment az igazoltatás, felszólította a rendőröket, hogy vonják őt is eljárás alá, hiszen ő is itt ül a hajléktalan barátja mellett. A rendőrök először ledermedtek, majd igazoltatták, de a végén elmentek, és a hajléktalan bácsit nem büntették meg. A történet vége, hogy a fiatal nő fogott egy taxit – át is kellett vernie egy kicsit a sofőrt, mert a bácsinak nem volt túl jó illata –, és amikor benn ültek az autóban, már nem szállította ki. Elmentek a Dankó utca 9.-be, az Oltalomhoz, elvitte a bácsit az ottani kórházba, mert nem volt jól. Ez egy olyan történet, amiről Andrea is beszél, amiből erőt meríthetünk, de mellette ne feledjük el azt sem, amit Hadas Miklós mesélt, hogy egy nyilvános tiltakozó akcióra, amelyet a saját ügyükben hirdettek meg, a kollégái közül egyetlenegy sem ment el.*

Hadas A diákok sem voltak aktívabak, két corvinusos jelent csupán meg.

Pikó *Közben azt gondoljuk, hogy a Corvinus a magyar elitképzés egyik csúcsintézménye. A kérdést kinyitnám akképpen, hogy az, amiben most vagyunk, az végül jól is elsülhet, ha nagyon sok emberben mindaz a tapasztalat, ami a hatalom gonoszágáról szól, kivált valamifajta morális felháborodást, ezt pedig tettek követik. De lehet az is, hogy megy tovább az, amit Síklaki István szociálpszichológus úgy nevezett, hogy társadalmi méretű bullying. Folyamatosan zaklatják, elnyomják a társadalmat, legalábbis presszió alatt tartják, és így egyre nő a félelem, a szolidaritás hiánya. Minek van nagyobb esélye?*

22

Fleck Szerintem bármelyik előfordulhat. Nagyon távol vagyok attól a gondolattól, hogy minél rosszabb, annál jobb, de valóban van egy szintje a gonoszságnak, ahol a másik oldal áldozatnak kezdi látni magát, és ezt az identitást azért nem szeretjük. A szolidaritás hiánya mellett is van olyan, ami kiveri a biztosítékot, az egyik példa egyébként éppen a hajléktalanügy, ahol azért csak volt olyan bírósági döntés, amely az amorális nyomással szemben megtalálta az utat, és nem erkölcsi érveléssel, hanem szakmai érveléssel élt. Aztán itt van az egyetemeket ért támadás. Nem találunk szavakat arra, hogy feljelentésre biztatják a hallgatókat. Ez dehonesztálja, sérti a hallgatókat, mert besúgónak tekintik őket. Lehet, hogy lesz harminc vagy negyven hallgató, aki feljelent, de a többséget fölháborítja mindez, az identitásában sérti.

Igaz, hogy nincsenek történelmi mintáink, de ezek az útfüggőségek néha megtörnek egyéni cselekvésekkel. Annak sincs hagyománya, hogy egy bírói testület kollektív módon, a kockázatokat vállalva szembemegy a hivatallal vagy a hatalommal. Most van egy ilyen kezdeményezés, az Országos Bírói Tanács bírái megpróbálják megmenteni a bírói autonómiát. Lehet, hogy le fogják őket győzni, de a cselekvési minták benne maradnak a szervezeti kultúrában. Tehát lesz egy példa, amely akár mintává is válhat. Nagyon érdekes változást tapasztalok a hallgatóimmon. Nem akarom kompromittálni őket, de amíg öt-nyolc-tíz évvel ezelőtt a politizáló radikális hallgatók inkább Jobbik-szimpatizánsok voltak, addig ma visszatért az, amiről András beszélt a saját egyetemi éveikapcsán, a mai politikailag aktív egyetemisták a polgári radikálisok irodalmát olvassák, Jászi Oszkár ma népszerűbb, mint a kilencvenes években. Ugyanez a helyzet Lukács Györggyel. A fiatal radikalizmus átment baloldali liberális radikalizmusba. Az illiberális állam a jogszokat sérti, mert pontosan tudják, hogy az nem ideológiai kategória, hanem hogy amit tanulnak, azt ki kell dobni a francba.

Hadas Fontosnak tartom, amit Andrea mondott. Magam sem szeretem, hogyha az áldozati panteon tagjaiként létezőnk. Tehát amikor én ilyen kijelentéseket tettem, akkor az elemző pozíciójából nyilvánultam meg, de teljesen nyilvánvaló, hogy amikor cselekvőként kapok teret, akkor igyekszem mindent elkövetni. Hadd utaljak a gendertanulmányokkal kapcsolatos

kormányzati elnyomó intézkedésekre. Volt egy sztrájk az ELTE-n, rengetegen ott voltunk. Meg kell említeni, hogy hiába próbálja a kormány betiltani az ELTE gender mesterképzését, mert a szellem már kiszabadult a palackból. Mi 2001-ben hoztuk létre a Corvinus Egyetemen a Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központot, az első nagy konferenciánkra nyolcszáz résztvevő jelentkezett, ma Magyarországon ezres nagyságrendű azon kutatók száma, akik gendertémákkal foglalkoznak. Azt gondolom, hogy van ellenállás, van olyan potenciális elit, amely adott esetben pillanatok alatt magához ragadja a hatalmat, és pillanatok alatt képes lesz átalakítani a rendszert. Persze hozzá kell ehhez tenni, hogy valószínűleg itt megint, hasonlóan az egyéb rendszerváltozásokhoz, külső nyomásra is szükség lesz. De valószínűleg sokkal hirtelenebb módon, sokkal hamarabb és sokkal brutálisabban fog bedőlni a NER rendszere, mint ahogy ezt mi föltételezzük. 1987–88-ban sem gondoltuk, hogy egy-két év múlva mi fog következni.

Tompa Én valahogy nem látok semmi biztosat, tehát minden forgatókönyv nyitva van előttem, valószínűleg azért is, mert az én történelmi tapasztalatom 1989 telén Romániában az volt, hogy ez itt még sokáig megy tovább. Aztán egyszer csak nem ment tovább, és hirtelen minden megváltozott. Nem vagyok jó ismerője a jelennek és a jövőnek sem, de egy picit skeptikusabb vagyok. A diákokkal kapcsolatban viszont optimista vagyok. Fiatalokkal, egyetemistákkal dolgozunk együtt egy folyóirat szerkesztőségében, sok

munkát, lelkesedést, ellenállást látok. Egy diákolvasóköriben jártam egy kollégiumban, ahol november 7-ét ünnepeltek éppen, tele volt minden plakátokkal, valóban nagyon szexi november 7-i ünnepet tartottak. Ami viszont aggályos, az az, hogy nagyon erős öncenzúrákat tapasztalok. Nemcsak azt, amiről Miklós beszélt, önféltést és pozícióféltést, de sokat járok színházba, és szomorúan nézem azt a sok-sok öncenzúrákat, ami a színházakban látható, mert ez sokkal rosszabb, mint az a cenzúra, ami kimondódik. De hát nem mondódik ki a cenzúra, csak egy elvárásrendszer fogalmazódik meg. Ez annyira bénító, annyira elbátorlaltató, és mivel én is sokféle műfajban írok, az öncenzúra számomra egy nagy ördög. Az ördög nemcsak ott van, de itt a papíron is üzenet.

Hadas Bocsánat, nem állom meg, de a 21. század második évtizedében kimondhatjuk, hogy a magyar irodalom nagy korszakát éljük. Micsoda erő van a magyar irodalomban és a magyar zenében! Itt van Kurtág, akinek bemutatják az operáját a milánói Scalában. Itt van Ligeti, és itt van Eötvös, itt van a BMC, ami zseniális intézmény Budapesten. Van szellemi muníció, ami erkölcsi tartalmat is jelent, és hatalmas erőt adhat abból a szempontból, hogy azért nem vagyunk teljesen kiszolgáltatottak.

Fleck Nagyjából ezt mondta a nyugatos értelmiség is a negyvenes évek elején.

Iványi Jó, hogy Andrea megfordította a szelet. Muszáj egy kicsit visszanyúlnom ahhoz, ahogyan ebben

az időben az egyházak működnek, amikor megtalálják azt a beszélő embert, aki el tudja mondani, hogy antiszemitizmus nincs, vagy ha van, az baloldali, és Magyarországon ez a Netanjahu bírálataiban jelenik meg csupán. Vagy mikor azt meséli Beer Miklós, a váci katolikus püspök, aki a pápa bátorítására körlevelet küldött szét kétszáz papja között, hogy fogadjanak be menekülteket az üres parókiákra, plébániákra, hogy a végén egy papja írta meg, kész erre, majd egy hét múlva közölte, hogy mégsem. Amikor a szeged-csanádi megyés püspök azt mondja, hogy a pápa nem tudja, mit beszél, és milyen szerencse, hogy van Magyarországnak egy komolyan vehető, hívő miniszterelnöke, aki tudja, hogy mi történik menekültügyben. Vagy amikor katolikus értelmiségiek a bátorság jeleként meg merik vallani, hogy ők Ferenc pápának a hívei, és ez nem csekély dolog!

Szóval a helyzet nem jó. Eszembe jut, éppen Pannonhalmán vettünk részt egy beszélgetésen Várszegi Asztrik vendégeiként, ott volt Erdő Péter is, papok és mások is, a meghívott vendég a belügyminiszter volt. A beszélgetés közben menekültekről volt szó, Pintér Sándor tartott előadást. Azt mondtam akkor, hogy ahogy én tapasztalom, nincs végé a határon, és azt javasoltam a többieknek, hogy gyertek, menjünk el, vigyünk végé a határra. Megrendelem a Toi Toinál, nem kell semmit tennetek, de gyertek el, hadd legyen nyilvánvaló, hogy embereknek tekintjük azokat, akik ott vannak. De nem lett semmi a dologból, mert megtudtuk, hogy azért nem állítanak végé, nehogy az lefékezze a Hegyeshalomnál áthaladó tömeget, ezt egy belügy-

minisztériumi államtitkár mondta, mire azt válaszoltam, el ne terjedjen, hogy ha valakinek végére kell mennie Magyarországon, akkor át kell mennie Ausztriába!

De mégis, gondolok arra a kis evangélikus lelkészre Szegeden, aki minden bátorítás nélkül fogta magát, elvitte a borotváját, és elkezdte borotválni a menekülteket, vagy ami fordítva sült el a Keleti pályaudvarnál, mert oda zúdították a menekülteket, hogy hadd háborodjék fel a város, és ebből az lett, hogy ezrével jöttek az emberek oda is, meg amikor elvonultak, én is mentem végig velük, a földeken át jöttek az emberek, és segítettek. Nem volt kérdés az, hogy e körben ki hívő, s ki nem.

Szóval én is, annak ellenére, hogy ennek nagyon halvány nyomai mutatkoznak, mégis inkább derűlátó vagyok, és úgy gondolom, hogy meg kellene békélnünk azzal, hogy a mi dolgunk nem egy generális nagy változtatás, amire sem eszközünk, sem pénzünk, sem erőnk nincsen, hanem hogy megbecsüljük azokat az apró dolgokat, amelyek megfordíthatják az egész rendszert. Az emberségnek azok az apró jelei, amit Röhrig Géza is csinál, vagy amit a te kis fiatalasszonyod a hajléktalan bácsival. Gyönyörködtem a Keletiben egyszer épp egy nőben, aki „banyatankot” húzott maga után, megterített a kinyitható széken, és leült három hajléktalannal elfogyasztani az ételt, aztán elcsomagolta az asztalkendőt meg az edényeit, és hazahúzta a kocsit. Látható volt, hogy ő azon a napon, amikor főzött, gondolt erre a három személyre. A hajléktalanproblémát nem tudja megoldani, nem akarja, tőle többre nem telik. Ami tőle telik, azt megteszi, és

nem gondol arra, hogy neki kellene megváltoztatnia a hajléktalanokkal szembeni gyalázatos szemléletet, mert a világon még egy olyan ország nincs, amelynek az alaptörvényébe bele van írva – nehogy véletlenül az Alkotmánybíróság és más bíróságok megsemmisíthessék –, hogy büntethető az, aki az utcán reked. Szóval ez valami olyan gyalázat, aminek hallatán csak megbénulni és tehetlenné válni lehet, de ha valaki ezen túllép, és elmondja, hogy ez aljasság, ördögi dolog, de ugyanakkor nem engedelmessé válnak a kényszernek, hanem leülünk a hajléktalan mellé, viszünk ételt vagy bármi egyebet, amire az embereknek szükségük van, és utána elszenvedjük ezért minimálisan a szidalmazást, a karakterrombolást. De arra kell a lelkünket edzenünk, hogy akár ennél esetleg többet is el tudjunk viselni, mert hol vagyunk mi ahhoz a kiszolgáltatottsághoz képest, amit egy megbilincselte, frissen szült menekült nő él át, akit orvoshoz kell vinni, és bilincsben viszik őt el a zónából? Hol van a mi esetleges megpróbáltatásunk annak a hajléktalannak a kínjaihoz képest, akinek kidobják az egyszatyornyi holmiját, és szintén bűnözőként szállítják be a rendőrségre, vagy akikre rájuk szabadítja az önkormányzat a verőlegényeit? Szóval ahhoz képest a megszólaló ember még mindig sokkal jobb helyzetben van, és a sorsa nem lehet rosszabb igazán, ha egyszer az igazság útján megmaradt. Mondjuk, kicsit jobban fogják gyűlölni, meg amúgy sem kapná meg azokat a pozíciókat, amelyeket mások érdem nélkül kapnak meg; hát akkor miért ne mondaná el legalább az igazságot, miért ne tenne ezért?

Pikó Idáig jutottunk, egy kicsit hosszabban, de szerintem rengeteg opciót adtunk a kérdésekre, hozzászólásokra.

Váradi Júlia Deprimált, ambivalens állapotba kerültem attól, amit most végighallgattam. Mélységesen meggyőzött Hadas Miklós azzal a fejtegetésével, amelyben a nyolcszáz év hiányunkat írta le, és ami behozhatatlannak tűnik. Én magam is ezt érzem és tapasztalom, amikor fölteszem magamnak a kérdést, hogy miért ilyen országban élek, és hogy mi lehet ennek a hátterében, hol a magyarázat arra, hogy az emberek jelentős része így reagál, hogy még mindig ugyanez a társaság van hatalmon, sőt hogy erősödik. Miközben itt csodálatos példákat hallok arról, hogy sokan próbálkoznak szembenemenni ezzel. Csak azt nem értem, és ezért vagyok ilyen végtelenül frusztrált állapotban ettől a most elhangzott sok-sok nagyon izgalmas és fontos dologtól, hogyha tényleg beülök egy taxiba, és nincs az a taxisofőr, aki ne szidná a rendszert, vagy bemegyek a zöldségeshez, és nincs az a zöldséges, aki ne borulna ki azon, hogy már megint mi történt itt vagy ott vagy amott, vagy a színházban vagy egyebütt, hogy miért van az, hogy ezek mindannyian, akikről beszélgettünk, a nő a nyugati aluljáróban vagy a néni, aki megterít a Keletinél, vagy bárki, akit most itt említettek, egyedül csinálja a dolgát? Nem jönnek el Hadas Miklósék tiltakozására, hogy a CEU előtt kétezer ember van, hogy nem mennek nagyon oda a tanárok sem, és hogy egyáltalán semmiféle jele nincsen annak, hogy itt valóban mernének az emberek ma kicsi lépésekben legalább, de

közeledni egymáshoz abban a tekintetben, hogy erőt próbáljanak meg felmutatni. Szóval ez olyan ellentmondás a számomra, amit egyszerűen nem tudok feloldani. Végtelenül pesszimista vagyok emiatt.

Tompa Eszembe jutott, amikor – 2012-ben történt talán – Zsámbéki Gábor színházi díjat kapott, és azt mondta, hogy most az az idő van, amikor mikroklímát kell teremtenünk magunk körül. Már olyan állapotok voltak, hogy ez a mondat nagyon jól szólt, a szót is megjegyeztem. Nagy hálózatok nincsenek, de kis hálózatok még vannak. Mondok erre is példát, én örökbefogadó szülő vagyok, nekünk is van egy hálózatunk, sokféle kapcsolatot ápolunk. Felbukkant valaki, egy segítő. Egy fiatal roma nő, aki családon belüli erőszak áldozata, vidéki édesanya két kisgyerekekkel. Nagyon nehezen mentették ki a szorult helyzetből, és egy kiáltás hangzott el ebben az örökbefogadói körben, hogy tegyünk valamit, próbáljunk meg neki segíteni. Nyolc család fogott össze, a gyerekek pont Iványi Gáborék óvodájába járnak, és most már sikerült az édesanyának elválnia. Arra szerződöttünk, hogy egy évig támogatunk egy családot. Egy másik szűk körben, ami egy baráti kör, ott is megjelent néhány támogató, a férjem, aki a Szociális Csomagküldő Mozgalom egyik alapítója, a Facebookon kiírta, hogy ez a lány elmenekült otthonról, és kell egy 36-os kabát. Három órán belül volt négy 36-os kabát, amit oda tudtunk neki vinni. Vannak kis hálózatok és kis sikerek, és persze ez egy rendkívüli történet, hogy valakinek, egy ilyen édesanyának van egy olyan kapcsolata, aki viszont egy gazdag

és sokszínű kapcsolati hálóban működik. Kis kapcsolati hálók vannak, mindannyian ezekben létezőnk, nekünk is vannak ilyenjeid, Juli.

Váradi Nekem is vannak, nem mondom, hogy nincsenek, csak sok kellene belőlük.

Tompa Persze, annyi mindenre kellene vagy lehetne sokszor reagálni, hogy valóban eltartunk magunktól sok mindent, mert nincs annyi erőnk, hogy mindenfélében részt vegyünk, és mindenben tevékenyen, odafigyelve részt. Sok mindent ezzel az idegenséggel kezelünk. Ez egy rossz állapot.

Hadas Panaszkulturában élünk. Tulajdonképpen kiéljük a cselekvésünket azzal, hogy panaszkodunk, és nem merül föl reális alternatívaként, hogy a panasz következményeként cselekedni is kéne. Óriási szakadék van a rituálisan művelt és tulajdonképpen feszültséget levezető panaszkodás és a tényleges cselekvés hiánya között, amit megint visszavezetnek az állampolgári létezéssel kapcsolatos együttműködési szolidaritási hálók alulfejlettségére.

Andor Mihály Én nem vagyok sem lelkész, mint Iványi Gábor, sem író, mint Tompa Andrea, ezért másképp látom a dolgot. Minden tiszteletem a szegényeket és az elesetteket segítő embereké, magam is segítek, ha tehetem, de ettől még nem fog megbukni ez az embertelen rendszer.

Egyetértek Hadas Miklóssal abban, hogy alapvető probléma a bizalom hiánya. Elmondanék két esetet. 1986-ban a művelődési miniszter egy új,

demokratikus intézményt vezetett be a magyar iskolarendszerbe: az igazgatóválasztás új rendjét. A rendszer újdonsága a nevelőtestületi titkos szavazás volt, ami lehetetlenné tette, hogy a tanácselnök a tantestület akaratára ellenére kinevezhessen valakit igazgatóvá. Ugyanakkor a tantestület szavazata nem bírt kötelező erővel a tanács számára. Elvileg patthelyzet alakulhatott ki: a tanács nem nevezhette ki azt, akit a tantestület leszavazott, viszont nem volt köteles kinevezni azt, akit a tantestület szeretett volna. Az egyik megyeszékhely általános iskolájában az egész tantestület ünnepi hangulatban készülődött az első igazgatóválasztásra. Biztosak voltak benne, hogy végre megszabadulnak a városi tanácsnál és a pártbizottságnál jól fekvő igazgatójuktól, akit szinte mindenki utált. A szavazást megelőző napokban már teli szájjal szidták. Titkosan szavaztak, és a szavazatok összeszámlálásánál kiderült, hogy az igazgató megkapta a minimálisan szükséges ötven százalékos plusz egy szavazatot. Többen sírógörcsöt kaptak, és kirohantak a teremből. Az egyikük utólag elmondta, hogy az igazgatóra szavazott, mert arra gondolt, hogy ha mégsem sikerül megszabadulni tőle, és kiderül, hogyan szavazott, baja lehet belőle. Az az egy szavazat, az övé úgysem számít. Csakhogy túl sokan gondolkodtak így, mert nem bíztak a másokban. Ugyanez történt nagyban 2016-ban a „kockásinges” mozgalommal: nem jött össze a pedagógussztrájk. Pedig az összes pedagógust nem lehetett volna kirúgni. Csakhogy nem bízott az egyik a másokban, hogy ő is sztrájkolni fog.

A másik példám Békés megyei. Az 1980-as évek elején Méhkerék elké-

pesztő látvánnyal fogadta az ideérkezőt. A házak között az udvarokon minden talpalatnyi helyen fóliasátor dagadozott, ahol uborkát és paprikát termeltek. Kivágták a gyümölcsfákat, kiirtották a dízbokrokat, hogy minél több sátor férjen el. A dolog úgy működött, hogy az otthon termelt zöldséget a téesz vásárolta föl, és vitte a nagybani piacra. Méhkerék történetében először beköszöntött a jólét. Autó autó hátán, eleven nyüzsgés a faluban. Nagy házak épültek, majdnem minden házban színes tévé, videó. Ezek akkoriban még ritkaságnak számítottak. De nemcsak az egyének gazdagodtak, gyarapodott a falu is. Minimális tanácsai segítségével maguk a lakosok csináltak szilárd burkolatú úthálózatot a faluban. Az 1980-as évek elején a magyar falvakban nem volt jellemző, hogy minden út aszfaltozott. Aztán legközelebb a rendszerváltás után, 1992-ben jártam Méhkeréken, és egy fogyatkozó falut, elgyötört embereket találtam. Már fóliasátor sem volt annyi, mint régen. Az történt, hogy megszűnt a téesz, amely addig fölvásárolta a fóliában termesztett zöldséget, és minden család maga vitte hajnalban az uborkát meg a paprikát a Bosnyák téri piacra. Ebben a hájszában sokan kidőltek. Több embert megkérdeztem, hogy miért nem állnak össze egypáran, miért nem vesznek közösen egy teherautót, és akkor nem kellene mindenkinek egyenként mindennap oda-vissza megtennie a 260 kilométeres utat. Senkiben nem lehet megbízni – válaszolták.

Vitányi Iván Nagyon egyetérték Hadas Miklós első gondolatával, amikor a feudalizmust emlegette.

Ez tényleg alapvető elem a magyar történelemben, írtam erről könyvet *Velünk élő feudalizmus* címen. Sajátos dolog persze, mert a feudalizmus nem olyan egyszerű jelenség, mint gondoljuk. Egyes történészek szerint a feudalizmust azért találták fel Nyugat-Európában, mert a magyarok támadásai megijesztették őket, össze kellett szedni a hadsereget, és ahhoz kellett valami erő, amelyik ezt meg tudja tenni. Azonban a feudalizmus nem maradt meg ezen a szinten, arról is nevezetes, írják a történészek, hogy alatta mezőgazdasági forradalom bontakozott ki. Lehetővé tette, hogy létrejöjjön a termékeny mezőgazdaság. Arisztotelész még azt mondta, hogy akkor fog megszűnni a diktatúra, ha az orsók maguktól fonnak, és eljött az idő, amikor az orsók maguktól fonnak. Magyarországon azonban nem volt ilyen. A magyar feudalizmus, mint Hoffmann Tamásék szépen megírták, a lótenyésztésből és a lóeladásból állt, tehát csak annyit jelentett, hogy valamivel kicsit gazdagabbak lettek a földbirtokosok, mert eladták a lovaikat Fiumében a vásáron, de maga az itteni szituáció nem változott. Az egymáshoz való viszony jellegében, a mindennapi viszonyokban is rengeteg feudális vonás van. Nem tudunk kilépni belőle, mert úgy tekintjük ezeket, mint-hogyha épp ettől lennénk magyarok. Bibó István is világosan látta ezt, a magyar társadalom egyszerűen a modern polgári viselkedés alapvető elemeit nem tanulta meg. Efölött még mindig uralkodik a feudális viszonyrendszer, ami magyarnak tűnik. Mi sem a centrumhoz nem tartozunk, sem a perifériához, hanem mi vagyunk a közép, amely minden

bajjal bír, amivel a periféria, csak egy kicsit másképpen.

Hadas Még egy dolgot tennék hozzá, a rendiség és a feudalizmus közötti distinkciót húzzuk meg. A magyar társadalomban a rendi viszonyok, a szerződéses jelleg, összehasonlítva a nyugatabbra lévő államalakulatokkal, kevésbé nyilvánult meg. A feudális függőség, a lókupecség és a feudális úri érdek erősebben érvényesült, mint a nyugati szerződéses viszonyban. Tehát a földesúr, a rendi viszonylatokban domináns csoport kevésbé volt függőségben a neki alávetettel, ez is egy nagyon fontos sajátossága a magyar fejlődésnek, hogy a rendi jellegű függőségi struktúrák a feudális szerveződésmód viszonylataihoz képest alulfejlettek voltak.

Farkas Zoltán Ha belegondolok abba, mi jellemzi az elmúlt nyolc esztendő, az elsőtől a harmadik ciklusig terjedő időszakot, az a benyomásom támad, hogy ez a nyers erő. A hatalmi központ egyre erősebb. Vagyis nem arról van szó, hogy bármilyen módon ki lehetne kezdeni vele, egyéni hősi cselekedettel, példamutatással el lehetne érní, hogy önmegtartóztatóbb legyen. Bárki bármit tett eddig, a hatalom egyre nő, egyre több területre nyomul be, és ennek hatására szűkülnek vele szemben a cselekvési lehetőségek, még sokkal inkább a remények. Ez lefegyverző. Nem olyan régen olvastam Tompa Andrea *Omerta* című regényét, amely a mára aktualizálva arról szól, hogy egy olyan országban, amelyben hatalmas erők befolyásolják az emberek életét, egyetlenegy módja van a túlélésnek: az alkalmazkodás. Az *Omertában* az elnyo-

mottak higgadtan tudomásul veszik, hogy előbb a birtokot, később a ház körüli kertet, végül a lovat is elveszik, lépésről lépésre haladnak a kismizmizés, a gondolati kismizmizés felé az emberek, és közben átveszik a hatalom nyelvét, betartják annak szabályait. Romániában ez egészen 1989-ig így ment, ehhez képest Magyarország szinte jól járt, mert a legkeményebb diktatúra 1949-től 1953-ig tartott. Az *Omertá*ból azt lehet leszűrni, hogy a napról napra erősödő hatalom teljesen bénító hatású, a mai magyarországi hatalomgyakorlásból pedig azt, hogy a hatalom mára valósággal elszemtelenedett, szinte élvezettel mészárolja le az ellenfeleit. A nagy visszaélésekre hivatkozva megszüntetik a taót, ezzel kikészítik a kis, alternatív színházi műhelyeket. Az európai uniós jogsértési eljárás után úgy fogalmazzák át az egyházi törvényt, hogy kifejezetten pofára megy, és a fő cél változatlanul az, hogy Iványi Gábor szervezete ne kaphassa meg az egyházi státuszt. Úgy vették el a magánnyugdíjpénztári vagyont, hogy azt mondták, aki abban marad, nem kap majd állami nyugdíjat, majd később, egy alkotmánybírósági döntésre azt mondták, hogy bocsánat, mégsem úgy van. Most azt mondják a munkavállalóknak, hogy hároméves időkeretben négyszáz óra túlmunkát lehet velük végeztetni – persze szigorúan az önkéntesség alapján –, és majd elszámolnak. Akkor, amikor már a jó ég tudja, hol lesz a munkáltatójuk. Ezek már az arcátlanságnak azok a kategóriái, amelyeket öt-nyolc-tíz évvel ezelőtt még nem tartottunk elképzelhetőnek. Közben az ellenállás gyengül. A CEU melletti első tüntetésen ott

volt hetvenezer ember. Azt lehetett hinni, én is azt hittem, hogy ettől meghátrálnak, megváltozik a véleményük. De a legutóbbi, jóval szerényebb tiltakozás után azt gondolom, hogy akkor sem változik meg semmi, ha az összes kritikus oktatót bilincsbelen viszik el az éj leple alatt. Szóval érdemi változásra nem látok esélyt. Érdemi változás akkor lesz, ha már minden az övék, összecsomagolják, és elviszik Uruguayba, bárhová, ahol nincs kiadatási engedély. Nagyjából itt van a történet vége. Ettől még meg ki-ki odaülhet a hajléktalan mellé, és megsimogathatja a kezét. Sokan meg is teszik, szerencsére.

Hetényi Ágnes Szerintem ez a kurzus 2006 őszén kezdődött, amikor is bemutatták nekünk az erőszakot. Az erőszak áll a dolog mögött. Ennek az országnak történelmi tapasztalata az erőszak, ami vagy jelen van, vagy latensen van jelen, vagy tudunk róla, hogy bármikor bevethető. Ezt a kurzust ez, az erőszak tartja össze.

Trencsényi Borbála Az általam nagyon tisztelt és szeretett Hadas Miklós gondolatmenetével vitatkoznék kicsit. Elkezdtem magamban azokat az eseteket sorolni a történelmi meg egyéb tapasztalataimból, amelyek ellentmondanak annak, hogy nincsenek Magyarországon mintázatai az ellenállásnak. Eszembe jutott a passzív ellenállás meg a Habsburgok elleni nemesi összefogások halvány példái. Aztán eszembe jutott a 20. század elejéről az angyalföldi proliházak lakbérstrájkja, amiről egyébként nemrég az Óbudai Múzeum egy gyönyörű részvételi kiállítását rendezett.

Hadas Ami az ellenállást illeti, persze, említeni tudunk egy csomó forradalmat, a gond az, hogy ezek a forradalmak vagy ellenállási centrumok általában nem voltak sikeresek. A passzív ellenállás pedig eléggé veszélyes dolog, mert sok esetben egy olyan ideológia szerint zajlott, amely az alámerülést legitímálta. Voltaképp azt racionalizálta passzív ellenállásként, hogy valójában nem csinálunk semmit.

Fleck Az erőszak fontos tényező, fel kell ismerni, hogy erőszakkal állunk szemben, és van egy civilizációs kompetenciahiányunk, mert nincsenek mintáink arra, hogyan kell ellenállni. Ugyanakkor, ha jól figyeljük a valóságot, akkor az erőszak erősen kihívja az ellenállást is. Nincs ugyan szolidaritás, de én látom a jeleit annak, hogy minél nagyobb az erőszak, minél nagyobb a nyomás, annál erősebb az ellenhatás. Farkas Zoltánnak is igaza van, ha azt nézem, a sikeres átalakulások Magyarországon mindig külső hatásra következtek be, de az most nem lesz elég, hogyha csak várjuk az Európai Unió beavatkozását. Mégiscsak nyitva kéne hagyni azt az opciót, hogy mi is tehetünk valamit.

Farkas Egy picit vitatkoznék veled. Ugyanis mi, akik ebben a teremben ülünk, nagyjából 1968 óta azon szocializálódtunk, hogyan lehet a rendszernek kisebb-nagyobb stiklikkel betartani. Nagyon boldog volnék, hogyha ezt a kormánypárti táborban viszontlátnám. Csakhogy egyelőre homogén tömböt látok, ahonnan egyetlenegy ember sem beszél ki, Ángyán János volt az

utolsó, aki ebből a buliból kiszállt. Számomra teljesen elképzelhetetlen, hogy mi az, amitől ez a tábor a tizedik éve ilyen homogén tud maradni, egy olyan országban, ahol mindennapi rutinyakorlat volt, hogy valamit próbáljunk már tenni. Az akkori tiltakozásnak volt egy szocialisztikus ága, volt egy segítő ága a SZETA-val, volt egy kis, kommunikációs ága, egy nagyobb, reformkommunista ága. Volt tudományos, mélytudományos ága is. De most semmi ilyesmit nem látok, úgy értem, annak a hárommillió embernek a csoportjában, amely az ő szavazótáborukba tartozik. Megingathatatlan, kikezdhetetlen a kapcsolatuk a Fidesszel.

Fleck Engem is zavar, hogy ilyen sokáig tart. De mégis: történelmi méreteken ez egy pillanat. Az, hogy a rendszerváltás után ez történik, tehát hogy nem egy idegen hatalom, hanem saját magunk vagyunk itt most az ördög, sokkolta a társadalmat, és egy hosszabb tanulási folyamat kell hozzá, mire ebből kilépünk. Nehezebb az ellenállási stratégiákat felépíteni, mert nem valamilyen világos ellenféllel kell szembemenni; skizofrén helyzetben vagyunk, mert az elnyomóink is mi vagyunk. Nem tudjuk felállítani a képletet, hogy mi és ők, mert ebben a rendszerben egyszerre vagyunk mi és ők.

Pócs Dániel Elhangzott a vita során, ahhoz, hogy ez a rendszer úgy általában megváltozhasson, valamilyen külső lökésre is szükség lesz. De arról soha nem beszélünk, hogy e rendszer kiépüléséhez, ahhoz, hogy egy betonkemény feudális

rendszer jöjjön létre, óriási mennyiségű pénz kellett. Ha nincs az Európai Unió, ha nincsenek az EU-s források, ez a rendszer nem tudott volna kiépülni. Tehát, legalábbis számomra, egyre inkább ez a kép jelenik meg, hogy tulajdonképpen persze magunknak köszönhetjük az egészet, de ha valamit különösen köszönhetünk az Európai Uniónak, az az, hogy lehetővé vált, hogy ez az elképzelhetetlen pluszforrás így épüljön be ebbe a rendszerbe. Emlékezzünk arra, amikor a kilencvenes évek végén elkezdett reálissá válni, hogy majd az Európai Uniótól jön a pénz. Az én köreimben mindenki arról beszélt, hogy na, végre olyan helyről jön a pénz, ahol majd nem hagyják, hogy akár egy fillér is eltűnjön. Ez volt a közérzés. Ehhez képest nekem most mégis valahogy az az érzésem, hogy ha nincs ez az elképesztő pénzforrás az Európai Uniótól, akkor ez a rendszer így nem tudott volna kiépülni, és nem tudna ilyen stabil maradni.

Vörös Károly Folyik itt a szomorkodás és a saját felelősségünk egy pillanatig nem vetődik föl. Volt egy választás, és hogyha megnézzük alaposan, milyen borzalmas dolgok folytak az ellenzéki oldalon, akkor valóban kétségbe kell esnünk. 2014-ben is volt egy választás, amely választás előtt, 2012-ben még a Fidesz lefelé ment, a szocialista párt meg fölfelé, és akkor, sose felejttem el, Bajnai Gordon 2012. október 23-án azt mondta az Erzsébet hídnál, hogyha '14-ben nem győzzük le a Fideszt, Orbán évtizedekre berendezkedik. És lón. Visszamehetünk egészen 2002-ig, Orbán Viktor sportcsarnokbeli be-

szédéig, azt a bénultságot, azt a tehetetlenséget, és hozzáteszem, bizonyos esetekben politikai árulást, amit a baloldalon és a liberális oldalon elkövettek, nem lehet kihagyni abból az ok-okozati sorból, hogy a Fidesz itt ül a nyakunkon. Az Európai Unió mit tud tenni? Az Európai Uniónak van egy szabályrendszere, e szabályrendszer alapján dolgozik, megpróbál lépéseket tenni, de hát nem hiszem, hogy az Európai Unió kellene számonkérni, hogy szétlopták az országot, hanem mindannyiunkon.

P. Szűcs Julianna Ez kerek beszélgetés volt. De miért is adtuk neki *A bunkó sátán* munkacímét? Akkor gondoltam először erre, amikor egy hivatalnok azzal az ötlettel állt elő, hogy az aluljárókban elektromos zárat kellene felszerelni a hajléktalanok ellen. Na most képzeljük el a jelenetet, vagy egyáltalán magát a helyzetet. Nemcsak hogy megfagynak a hajléktalanok, hanem a gyanútlan buli után bódultabbakat, akik aluljáró híján éjjel kettőkor átmennek az úton, könnyen el is ütheti az autó. A bunkóság és a sátánság kéz a kézben jár, ezért gondoltam, hogy erre fogjuk a beszélgetést kihegyezni. De az eszmecserét hallgatva arra gondoltam, hogy a romlott vagy gyenge társadalom kontra erős és jó egyén szintén érvényes párhuzam. Lehet, hogy inkább erre kellene figyelnünk, mert itt azoknak is igazuk volt, elsősorban Tompa Andreának és Iványi Gábornak köszönhetően, akik a minden ellenére való szó-lás fontosságáról beszéltek. Tehát az egyén, aki egy romlott társadalommal szemben mégis fölemeli a

hangját, nem halt ki. Ide tartoznak a művészeti teljesítmények, amelyekről Hadas Miklós beszélt. Csakhogy a társadalom romlott, és bocsánat, de egyet lehet érteni azal, hogy az Európai Unió és a pénz, valóban, púpos gyerek a prés alatt. Tehát olyan helyzet keletkezett, amelyben a hibásan működő társadalom kapott ráadásul egy olyan lökést, amitől a társadalom meglévő rossz ösztönei, rossz összeszerelése még fel is erősödött. Persze, a mi felelőségünket is lehet említeni,

bár én nem vagyok különösebben híve annak, hogy tovább ostorozzuk magunkat – az a néhány orgánium, ami maradt, a Klubrádiótól kezdve, tegyük föl, a *Mozgó Világig*, aztán tovább sorolhatnánk azt a néhány ellenzéki orgániumot és értelmiségit –, hogy milyen bűnösök voltunk, és milyen rosszul csináltuk. Mindez igaz lenne, de ha ez a púpos gyerek nincs, és nem púpos a gyerek, és nincs az a prés, akkor azt hiszem, hogy ez az önmarcangolás is fölösleges lenne.

Kádár Emese: Betonpixelek